

Lesbrief Workshop etsen Museum Het Rembrandthuis

In het kader van de workshop-reeks: *Onderzoek in spiegelbeeld*

Panorama Rembrandt

Museum Het Rembrandthuis heet u en uw leerlingen van harte welkom bij de workshop *Panorama Rembrandt*. Deze workshop is geschikt voor klassen uit de onder- en bovenbouw van het voortgezet onderwijs.

Tijdens deze workshop zullen uw leerlingen kennismaken met het grafische oeuvre van Rembrandt. Zijn landschapsetsen zullen daarbij bijzondere aandacht krijgen. Daarnaast leren uw leerlingen de belangrijkste kenmerken van de techniek van het etsen en zullen ze zelf ervaren wat er bij komt kijken om een eenvoudige prent te maken. Elk van deze prenten zal onderdeel gaan uitmaken van een klassikaal 'panorama'.

De workshop bestaat uit twee delen. Het eerste deel is een introductieles op school waarin u uw leerlingen voorbereidt op de het tweede deel van de workshop: een bezoek aan de workshopruimte van Museum Het Rembrandthuis in Amsterdam. Hier zullen uw leerlingen aan een eigen prent werken die onder een zware pers afgedrukt zal worden.

Informatie en een handleiding over de voorbereidende les vindt u hieronder.

Wij wensen u veel succes bij de voorbereiding van de workshop en verwelkomen u en uw leerlingen binnenkort graag in het Rembrandthuis!

Museum Het Rembrandthuis, afdeling Educatie

Praktische informatie

Adres Rembrandthuis

Jodenbreestraat 4 1011
NK Amsterdam
tel. 020 5200400

**Adres workshopruimte
de Smederij**

Nieuwe Uilenburgerstraat 59
1011 LM Amsterdam

Maximale grootte van de groepen: 15 leerlingen (bij meer wordt gesplitst)

Kosten

50 euro per workshop voor 15 leerlingen

Downloaden lesmateriaal introductielessen op school

www.rembrandthuis.nl/educatie/...

Voor reserveringen kunt u contact opnemen met de afdeling Educatie van Museum Het Rembrandthuis, minimaal twee weken van tevoren.

Panorama Rembrandt

Deel 1

Introductieles op school

Duur

100 minuten (bij voorkeur een blokuur)

Doel

De leerlingen krijgen een introductie over het thema van de workshop *Panorama Rembrandt*. Aan de hand van enkele voorbeelden van Rembrandts etsen tekenen de leerlingen zelf een landschap dat als uitgangspunt zal dienen voor een eigen prent. Deze prent zal tijdens het bezoek aan de workshopruimte worden gemaakt.

Benodigdheden

Presentatie *Panorama Rembrandt* (te downloaden op [www.rembrandthuis.nl/.....](http://www.rembrandthuis.nl/))

Tekenpapier (formaat 10 x 15 cm)

Potloden (HB)

Linialen

Onderdelen introductieles:

- Presentatie van etsen van Rembrandt aan de hand van afbeeldingen en tekst. Bij voorkeur worden de afbeeldingen in een powerpoint getoond. Het is ook mogelijk de afbeeldingen af te drukken en als boekje met de leerlingen door te nemen.
- uitleg van de opdracht
- tekenen van een landschap

Presentatie *Panorama Rembrandt*

Duur: 20 minuten

Benodigheden: presentatie *Panorama Rembrandt* (downloaden op www.rembrandthuis.nl/...)

Als voorbereiding op de opdracht waarmee de leerlingen zelf aan de slag zullen gaan, laat u de leerlingen de presentatie *Panorama Rembrandt* zien. Deze presentatie kunt u met powerpoint tonen, maar u kunt er ook voor kiezen de afbeeldingen af te drukken en als boekje met de leerlingen te bespreken.

De leerlingen maken in deze presentatie kennis met Rembrandts etsen. Speciale aandacht gaat daarbij uit naar zijn landschappen. Tot slot krijgen de leerlingen een afbeelding te zien van een panorama, dat als voorbeeld zal dienen voor hun eigen ontwerpen.

De presentatie *Panorama Rembrandt* bestaat uit 7 afbeeldingen. Hieronder treft u een overzicht van de afbeeldingen aan. Voor iedere afbeelding kunt u gebruik maken van een korte verklarende tekst. Met behulp van deze teksten kunnen enkele beeldende begrippen worden geïntroduceerd die bij het maken van een landschap van pas kunnen komen. Deze begrippen zullen ook in de workshop weer aan bod komen.

1. *Zelfportret met verbaasde blik*, 1630, ets, 51 x 46 mm (B 320)

AFBEELDING

Iedereen in de wereld kent Rembrandt. Zelf ken je misschien wel een paar werken van hem, zoals *De Nachtwacht* of *De Staalmeesters*. Ook in de zeventiende eeuw, toen Rembrandt zelf leefde, was hij al wereldberoemd. Veel mensen wisten toen zelfs hoe Rembrandt eruit zag, ook al waren ze hem nog nooit tegengekomen. Dit kwam doordat hij zichzelf heel vaak tekende en schilderde. Een voorbeeld daarvan zie je hier. Rembrandt heeft vaak voor de spiegel zitten oefenen in hoe hij verschillende gezichtsuitdrukkingen moest tekenen.

Maar dit portret was ook een oefening in een heel speciale techniek. Rembrandt tekende het op een plaat koper, die hij na een ingewikkeld en zelfs gevaarlijk chemisch proces op papier kon afdrukken. Zo kun je heel veel exemplaren van één tekening maken. Deze techniek heet **etsen**.

Etsen *Etsen is een grafische techniek. Dit betekent dat het bij deze techniek mogelijk is om afdrukken te maken van de tekening die je maakt. Naast etsen zijn er meer grafische technieken zoals de houtsnede, de gravure, de lithografie en de zeefdruk.*

2. *Slapend hondje*, ca. 1640, ets en droge naald, 39 x 81 mm (B 158)

AFBEELDING

Rembrandt heeft bijna driehonderd etsen gemaakt! Sommige etsen zijn heel groot, andere weer heel klein, zoals dit *Slapend hondje*. Je begrijpt dat Rembrandt om zo heel klein en precies te kunnen tekenen, een heel scherp gereedschap nodig had. Hij gebruikte dan ook een vlijmscherpe metalen punt om zijn etsen te maken. Zo een metalen punt heet een **etsnaald**. Met deze etsnaald maak je op een plaat koper, die de **etsplaat** heet, een tekening. Daarna laat je de etsplaat in een bad met bijtend zuur liggen. Dat zuur bijt vervolgens alle getekende lijnen uit, zodat er groeven ontstaan. Iedere groef kun je daarna volsmeren met inkt. Als je dat gedaan hebt kan de etsplaat onder een zware **etspers** op een vel papier worden afgedrukt. Op die manier kun je veel exemplaren maken van één tekening. Rembrandt heeft op die manier waarschijnlijk wel 15.000 afdrukken gemaakt!

Etsnaald *De etsnaald is een scherpe, metalen pen waarmee op een etsplaat getekend kan worden. In feite leent ieder metalen voorwerp met een scherpe punt zich om een ets mee te maken, zoals bijvoorbeeld een scherpe spijker. Het is ook mogelijk om met de etsnaald diepe groeven in een etsplaat te krassen. Er hoeft dan geen bijtend zuur meer te worden gebruikt. Rembrandt paste deze techniek, die 'droge naald' genoemd wordt, vaak in combinatie met de etstechniek toe.*

Etsplaat *De etsplaat is een volledig glad gepolijste metalen plaat, meestal van koper of zink. Op een etsplaat kan een laagje 'etsgrond' worden aangebracht, waarin met een etsnaald getekend kan worden. Bijtend zuur kan vervolgens de in de etsgrond weggekraste lijnen uitbijten, zodat er groeven ontstaan. Gevuld met inkt kunnen deze groeven als lijnen worden afgedrukt op papier.*

Door het zachte metaal slijt een etsplaat bij het afdrukken. Hierdoor zijn er van een ets hooguit 100 afdrukken mogelijk.

Etspers *De etspers is een zware, draaibare pers waarop onder hoge druk een etsplaat afgedrukt kan worden. Deze hoge druk is nodig om het papier waarop afgedrukt wordt goed in de groeven van de etsplaat te duwen. Hierdoor komt zoveel mogelijk inkt op het papier te zitten. Voor iedere nieuwe afdruk is het nodig om de etsplaat opnieuw door de etspers te draaien.*

Tegenwoordig zijn etspersen vaak van metaal. Rembrandt had een houten etspers, waarvan in Museum Het Rembrandthuis een reconstructie staat.

3. *De drie bomen*, 1643, ets, droge naald en burijn, 213 x 279 mm (B 212)

AFBEELDING

Rembrandt moet vaak lange wandelingen hebben gemaakt rondom zijn woonplaats Amsterdam. Soms maakte hij later een ets van het **landschap** dat hij tijdens zijn omzwervingen had gezien. Op deze ets *De drie bomen* zie je hoe een zware onweerslucht over het landschap trekt. Op een heuveltop staan drie bomen te wuiven in de wind. In de verte, aan de **horizon** is een stad te zien. Omdat Rembrandt die bomen heel groot en donker heeft gemaakt, lijkt het landschap eromheen nog kleiner en weidser. De stad in de verte lijkt hierdoor nog verder weg te liggen. We zeggen dan dat de bomen werken als een **repoussoir**.

Soms verstopte Rembrandt ook van alles in zijn etsen. Kijk bijvoorbeeld maar eens goed naar de bosjes onder de bomen. Wat heeft hij daarin verstopt?

Landschap Een 'landschap' is een term voor een kunstwerk waarop een uitzicht op een stuk land getekend of geschilderd is. In de zeventiende eeuw werden heel veel landschappen gemaakt. Rembrandt heeft slechts een paar landschappen geschilderd maar er veel meer getekend en geëts. Vaak had hij op wandeltochten een schetsboek mee waarin hij schetsjes van het landschap maakte. Soms werd een schets gebruikt voor een ets.

Horizon Als je in een landschap staat, en je kijkt recht voor je uit, dan zie je vaak een horizon. Er moeten dan niet te veel grote gebouwen in de weg staan, want dan kun je de horizon niet zien. De horizon is het best te zien op het strand. Wanneer je over de zee uitkijkt zie je aan het einde de grens tussen het water en de lucht: dat is de horizon.

De horizon zit altijd ter hoogte van je ogen. Dit betekent, dat als je een horizon tekent, je er rekening mee moet houden dat alles wat hoger is dan je eigen ogen (zoals torens, bomen, bergen), ook boven de horizon moet uitsteken. Alles wat lager zit, en waar je voor naar beneden moet kijken om het te zien, moet onder de horizon zitten.

Repoussoir Een 'repoussoir' is een handig hulpmiddel om een landschap heel groot te laten lijken. Het woord 'repoussoir' is afgeleid van het Franse woord voor 'terugduwen'. Een repoussoir is vaak een groot, donker object helemaal voorin de voorstelling die alles wat erachter zit als het ware nog verder naar achteren duwt. Hierdoor lijkt de afstand tussen de voor- en de achtergrond nóg groter.

4. Boerenhuis met grote boom, 1642, ets, 127 x 320 mm (B 226)

AFBEELDING

Aan een slootje staat een oude, vervallen boerderij. Een paar kinderen spelen op het erf. Aan de oever van het slootje zie je een paar eenden. In de verte, aan de horizon, is het **silhouet** van een dorp te zien.

Zie je dat hoe verder weg het landschap is, hoe lichter en onduidelijker Rembrandt het getekend heeft? Dit effect kun je zelf het beste zien op een dag met mist. Dan wordt alles naarmate het verder weg is ook steeds lichter en onduidelijker. Rembrandt maakte hiervan in zijn ets gebruik omdat het voor veel meer **diepte** in het landschap zorgt. We noemen dit **atmosferisch perspectief**.

Silhouet Een 'silhouet' is eigenlijk een omtreklijn. Een stad heeft vanuit de verte gezien een silhouet (ook wel de 'skyline' genoemd) maar ook een mens heeft een silhouet.

Diepte In een landschap speelt diepte een belangrijke rol. Een ander wordt voor diepte is 'perspectief'. Diepte zorgt ervoor dat je echt het idee hebt dat het getekende landschap heel groot en ver is. Er zijn verschillende manieren om diepte in een landschap aan te brengen. Zo kun je werken met een 'repoussoir', of met 'atmosferisch perspectief'. Ook kun je een groot verschil aanbrengen in de grootte tussen voorwerpen die dichtbij zijn (en die dus heel groot getekend moeten worden) en voorwerpen die ver weg zijn (die dan heel klein getekend moeten worden). Hierdoor ontstaat een sterke diepte effect.

Atmosferisch perspectief In een landschap kun je vaak heel ver kijken. Maar hoe verder weg je kijkt, des te minder details kun je zien. Je herkent een huis in de verte nog wel aan het dak en de ramen, maar welke huisnummer op de gevel staat is niet meer te zien. Als je nog verder probeert te kijken zul je merken dat alles ook steeds vager zichtbaar wordt. Het lijkt alsof het landschap in de verte steeds mistiger en blauwer wordt. Schilders ontdekten lang geleden dat wanneer je in een landschap de bergen in de verte een klein beetje blauw maakt, er een heel sterk effect van diepte ontstaat.

5. *Gezicht op Amsterdam*, ca. 1640, ets, 112 x 153 mm (B 210)

AFBEELDING

Dit is wat Rembrandt zag als hij vanaf een afstand naar Amsterdam keek. Sommige van de torens en gebouwen die je ziet bestaan nu nog! Bedenk wel, dat een afdruk van een ets altijd het **spiegelbeeld** laat zien van de tekening die op de etsplaat staat. Alles wat rechts getekend wordt, komt links op de afdruk, en omgekeerd. Ook als je je naam op de etsplaat zet, moet je deze dus in spiegelbeeld schrijven om de afdruk ervan leesbaar te maken.

Spiegelbeeld Een etser moet er altijd rekening mee houden dat het resultaat van zijn werk spiegelbeeldig zal zijn. Rembrandt vergat dit soms wel eens en schreef dan bijvoorbeeld zijn naam gewoon van links naar rechts op de etsplaat. Eenmaal afgedrukt zie je zijn naam dan verkeerd om, in spiegelbeeld!

6. *Gezicht op Haarlem en Bloemendaal*, 1651, ets en droge naald, 120 x 319 mm (B 234)

AFBEELDING

Vanaf de top van een duin tekende Rembrandt dit landschap waarin we het dorp Bloemendaal. Rechts steekt de toren van dit dorp boven de bomen uit. Net buiten het dorp zijn een paar boeren aan het werk op het land. Links in de verte zie je een stad, Haarlem.

Rembrandt kon zoveel van het landschap zien, omdat hij vanaf een hoog punt ernaar keek. Het landschap dat je dan te zien krijgt is zo groot, dat je, zoals je aan deze prent kunt zien, eigenlijk een heel brede etsplaat nodig hebt om alles erop kwijt te kunnen. We noemen een dergelijk breed landschap een **panorama**.

Panorama's werden in Rembrandts tijd veel vaker gemaakt. Soms was er op een panorama zóveel te zien, dat er meerdere etsplaten nodig waren om het hele landschap op kwijt te kunnen.

Wanneer je de afdrukken naast elkaar legde, kreeg je een heel langgerekt landschap. Denk je dat jullie ook een heel lang landschap kunnen maken?

Panorama *Als een heel breed landschap maakt, noem je dat ook wel een panorama. In een panorama kun je een heel groot gebied in één keer zien. Er bestaan ook hele grote panorama's, die helemaal rond lopen. Als je dan in het midden gaat staan lijkt het net of je zelf midden in het geschilderde landschap staat. In Rembrandts tijd werden wel vaker hele brede etsen gemaakt waarop een panorama van een bepaalde stad of streek te zien was. Dat Rembrandt zelf ook een panorama maakte, is heel lang vergeten geweest en pas een paar jaar geleden weer ontdekt.*

Ontwerp opdracht panorama

Benodigdheden:

- presentatie *Panorama Rembrandt*
- tekenpapier formaat 10 x 15 cm, horizontaal
- potloden (H-HB)
- linialen

De leerlingen gaan nu zelf aan de slag. Ter voorbereiding op de prent die ze tijdens het bezoek aan de Rembrandtstudio zullen gaan maken, tekenen de leerlingen op school hun eigen landschap. De tekeningen zullen in de workshopruimte uitgewerkt worden tot een prent. Alle prenten tezamen zullen een breed panorama gaan vormen.

Iedere leerling maakt een eigen tekening op het formaat 10 x 15 cm, horizontaal. Omdat de tekening later overgenomen zal worden op een etsplaat, verdient het de voorkeur de leerlingen met een scherp en enigszins hard potlood (H-HB) te laten werken. Dit komt het dichtst in de buurt bij de later toe te passen etsnaald.

Het is de bedoeling dat iedere leerling een eigen landschap tekent. Het kan een landschap worden naar de waarneming, zoals Rembrandt dit deed, het landschap rond de school, maar het kan ook geheel vanuit de fantasie worden getekend.

Om de afzonderlijke landschappen goed tot één panorama te kunnen maken, is het nodig dat de leerlingen zich aan één belangrijke regel houden: **de horizon moet overal op gelijke hoogte zitten**. U kunt bijvoorbeeld de leerlingen opgeven op 3 cm hoogte een horizon te trekken (afb...). Deze zal dan op het uiteindelijke panorama over de gehele breedte doorlopen. Eventueel kunnen de leerlingen in onderling overleg ervoor kiezen enkele landschappen een andere, op elkaar aansluitende horizon te geven, bijvoorbeeld wanneer een heuvelachtig landschap wordt getekend.

U kunt de leerlingen erop wijzen dat een landschap uit vele elementen opgebouwd kan worden: vlaktes, heuvels, bergen, steden, dorpen, gebouwen, bomen, dieren, mensen, etc.

AFBEELDING

Tip: Laat de leerlingen halverwege de tekening eens kijken of de ontwerpen als panorama goed op elkaar aansluiten. Op dat moment kunnen er nog wijzigingen worden aangebracht en kan eventueel al gekeken worden welke tekeningen het beste direct naast elkaar kunnen komen.

Ook kunnen enkele leerlingen, die bijvoorbeeld naast elkaar zitten, hun tekening al op elkaar afstemmen.

Diepte

Een landschap leent zich bij uitstek voor het werken met diepte. Als uw leerlingen al kennis gemaakt hebben met de beginselen van de verschillende vormen van perspectief, of als u de opdracht meer wilt uitdiepen, kunt u de leerlingen opdracht geven in hun landschap rekening te houden met dieptewerking.

Met de etsen van Rembrandt in hun achterhoofd kunnen ze bijvoorbeeld de volgende manieren van dieptesuggestie toepassen:

- lineair perspectief
- atmosferisch perspectief
- groot/klein contrast
- repoussior
- zwaar getekende voorgrond/licht getekende achtergrond

Tip: Wanneer de leerlingen de tekeningen in de les niet af krijgen, kunt u de tekening ook als huiswerkopdracht meegeven.

De tekeningen zullen tijdens het bezoek aan de workshopruimte gebruikt worden als ontwerp voor een prent die iedere leerling gaat maken. **Het is daarom van groot belang dat alle tekeningen naar de workshopruimte worden meegenomen.**

Workshop *Panorama Rembrandt*

Deel 2

Het tweede deel van de workshop zal plaatsvinden in de speciale workshopruimte van Museum Het Rembrandthuis, in de Uilenburger Synagoge, Nieuwe Uilenburgerstraat 91. In deze ruimte zullen de leerlingen hun getekende landschap overzetten op een etsplaat. Met een etsnaald krassen ze hun landschap in de droge naaldtechniek in de plaat. Vervolgens krijgen ze instructies over het proces van inkten en afdrukken.

Uiteindelijk drukt iedere leerling zijn eigen landschap af op een etspers. De resultaten worden met elkaar verbonden tot een langgerekt panorama!